

แนวคิดการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมสะท้อนมุมมองผ่านนิทานชาดก*

THE ENVIRONMENTAL CONSERVATION CONCEPTS REFLECTING PERSPECTIVES THROUGH JATAKA TALES

อำพล บุทธาสาร

Amphon Buddasarn

มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร

Phranakhon Rajabhat University, Thailand

พระมหาวิชาญ กนต์สีโล (กำเหนิดกลับ)

Phramahavichan Kantaseelo (Kamnoetklab)

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีธรรมาสโกราช

Mahamakut Buddhist University Srithammasokkaraj Campus, Thailand

E-mail: phramahavichan.kan@mbu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องแนวคิดการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมสะท้อนมุมมองผ่านนิทานชาดก มีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการนำเสนอมุมมองการให้ความสำคัญและแนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งนอกจากแนวคิดการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมที่ปรากฏในสิกขาบทของพระภิกษุอยู่หลายสิกขาบทในพระวินัยปิฎก เช่น ห้ามพระภิกษุพรากของเขียว ห้ามพระภิกษุขวานน้ำลายลงในแม่น้ำลำคลอง เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมยังมีปรากฏอยู่ในนิทานชาดกอย่างหลากหลาย เช่น วัณณุปถชาดก ขตาสนชาดก ชรุทปานชาดก ให้ความสำคัญและสะท้อนมุมมองเกี่ยวกับเรื่องน้ำ หากคนชาตนั้นนั กีย่อมนำมาสู่ความตาย กุสสนาฬิชาดก มหาวาณิชาดก ให้ความสำคัญและสะท้อนมุมมองเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าไม้ เพราะหากขาดป่าไม้ย่อมนำมาสู่ภัยพิบัติต่าง ๆ เช่น อุทกภัย วาตภัย และภัยแล้งขาดน้ำ เป็นต้น ส่วนอัมพชาดก ให้ความสำคัญและสะท้อนมุมมองเกี่ยวกับการอนุรักษ์สัตว์ป่า ซึ่งนิทานชาดกเหล่านี้ล้วนแล้วแต่สะท้อนมุมมองเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมให้เห็นผ่านตัวละครที่หลากหลาย พร้อมสอดแทรกแนวคิดทัศนคติทั้งในด้านลบหากมนุษย์ทำลายสิ่งแวดล้อมและด้านบวกคือด้านที่ให้คุณหากมนุษย์ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม ดังนั้น หากนำแนวคิดดังกล่าวไปสอดแทรกในเนื้อหาการเรียนการสอนในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน แล้ว เชื่อว่าจะสามารถช่วยให้เด็กและเยาวชนได้สำนึกตระหนักจนกระทั่งนำมาสู่การช่วยกัน

* Received 28 October 2021; Revised 28 June 2022; Accepted 29 June 2022

อนุรักษ์มากกว่าทำลายสิ่งแวดล้อมรวมทั้งเกิดการวางแผนปกป้องสิ่งแวดล้อมในประเทศไทยได้อย่างแน่นอน

คำสำคัญ: แนวคิดการอนุรักษ์, สิ่งแวดล้อม, นิทานชาดก

ABSTRACTS

This academic article on the environmental conservation concepts reflecting perspectives through Jataka tales aims to present the perspectives on the importance and concepts of environmental conservation that appear in the Tripitaka scripture. Environmental conservation appears in many monks' precepts in the Vinaya Pitaka; for example, monks are forbidden to take green things and spit their saliva into rivers and canals. However, the concept of environmental conservation also appears in various Jataka tales such as Wannupatta Jataka, Gatasana Jataka, and Sarutapana Jataka, giving importance and reflecting water points of view. If a person lacks water, it will lead to death. Kusanali Jataka and Mahavani Jataka give importance to and reflect the views on forest conservation because the lack of forests will lead to disasters such as floods, windstorms, and drought. Aumpha Jataka focuses on and reflects the views related to wildlife conservation. All of these Jataka tales reflect views on environmental conservation through various characters along with inserting the concepts and attitudes of both the negative side: if humans destroy nature, and the positive side: the benefits humans will gain if humans do not destroy the environment. Therefore, if these concepts are incorporated into the teaching and learning contents at the fundamental education level, it is believed that it can help children and young people to realize their awareness and lead to conservation rather than destroying the environment, including cherishing the environment in Thailand.

Keywords: Conservation concepts, Environment, Jataka tales

บทนำ

ยุคโลกาภิวัตน์โลกแคบเข้ากลายเป็นชุมชนเดียวกัน แต่มนุษย์ที่อาศัยอยู่ในโลกนี้กลับยังมีปัญหาความขัดแย้งและเบียดเบียนกัน แบ่งแยกกันเป็นกลุ่มเป็นพวกตลอดจนรบราฆ่าฟันกัน ในขณะเดียวกัน โลกกลับมีปัญหาส่งแวดล้อมซึ่งนับวันจะรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ เป็นต้นว่าในยุโรปและสหรัฐอเมริกาเกิดน้ำท่วมใหญ่ เกิดภาวะฤดูหนาวที่สั้นลง ฤดูใบไม้ผลิมาเร็วขึ้น และ

ประเทศอินโดนีเซียและฟิลิปปินส์ ซึ่งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เกิดปรากฏการณ์เอลนีโนขึ้น ทำให้เกิดความแปรปรวนและส่งผลกระทบต่อธรรมชาติอย่างร้ายแรง กล่าวคือ เกิดภาวะแห้งแล้ง เกิดพายุและฝนตกกระหน่ำอย่างรุนแรง น้ำท่วมใหญ่ ทำให้พื้นที่การเกษตรได้รับเสียหายอย่างมาก และเกิดไฟไหม้ป่าเผาผลาญพื้นที่มากกว่าล้านไร่ เกิดหมอกควันปกคลุมเป็นบริเวณกว้างไปหลายประเทศ และในช่วงที่มีมรสุมทำให้เกิดฤดูร้อนยาวนานผิดปกติ นอกจากนี้ปรากฏการณ์เอลนีโน ยังส่งผลกระทบต่อผลผลิตทางการเกษตรในประเทศออสเตรเลีย ทำให้การส่งออกพืชเกษตรลดลงถึง 4,3000 ล้านบาท และก่อนหน้านี้ปรากฏการณ์ เอลนีโน ก็ได้อาละวาดที่ประเทศเปรูซึ่งอยู่ในทวีปอเมริกาใต้มาแล้ว ก่อให้เกิดความเสียหายต่อประเทศไม่น้อยกว่า 40,000 ล้านบาทเศษ (กรมควบคุมมลพิษ, 2563) ขณะเดียวกันประเทศกัวเตมาลาและคอซตาริกาก็ได้รับผลกระทบจากปรากฏการณ์เอลนีโนเช่นเดียวกัน ซึ่งไม่เพียงแต่ทำให้เกิดภาวะแห้งแล้งอย่างรุนแรงเท่านั้น หากยังส่งผลให้ผลผลิตของประเทศดังกล่าวประสบความเสียหายอย่างรุนแรงถึง 40-50 เปอร์เซ็นต์ด้วย

อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่เกิดจากภัยธรรมชาติดังกล่าวนี้ ล้วนเกิดมาจากน้ำมือของมนุษย์ที่เต็มไปด้วยความโลภ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากเกินไป มีการทำลายสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นจึงมีความพยายามในระดับโลกที่จะอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมจากบุคลากรหลาย ๆ ฝ่าย และแบบแผนหรือวิธีการการพัฒนาต่าง ๆ เป็นต้นว่า องค์การสหประชาชาติได้จัดการประชุมสุดยอดในเรื่องของโลก (Earth Summit) ขึ้น ณ นครริโอ เดอ จาเนโร ประเทศบราซิล เมื่อ พ.ศ. 2535 ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (United Nations Conference on Environment and Development: UNCED) เพื่อเป็นเวทีระหว่างประเทศในการกำหนดยุทธศาสตร์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาในทุกสาขาเข้าด้วยกัน เพื่อให้มวลมนุษยชาติสามารถดำรงชีวิตร่วมกับธรรมชาติอย่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันอย่างยั่งยืน (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2537)

สำหรับประเทศไทยซึ่งในอดีตเคยมีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์และเป็นสังคมเกษตรกรรมที่เน้นการเพาะปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงตนเองและการส่งออกก็เป็นเช่นเดียวกับประเทศโลกที่สามอื่น ๆ ที่ต้องการเร่งรัดพัฒนาให้เป็นอย่างประเทศตะวันตกเพื่อให้หลุดพ้นจากการเป็นประเทศด้อยพัฒนา แผนแม่บทในการพัฒนาทุกอย่างได้มีการเลียนแบบอย่างตะวันตกไม่ว่าจะเป็นรูปแบบของการเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจสังคม ตลอดจนนโยบายส่งเสริมการเข้ามาลงทุนของต่างชาติในด้านอุตสาหกรรม ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องนำเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาใช้ด้วย ในขณะเดียวกันประเทศไทยก็ยังตามกระแสการพัฒนาของประเทศที่พัฒนาแล้วเรื่อยไปชนิดที่ตามอยู่ห่างไกลออกไปในอดีต ทั้ง ๆ ที่ประเทศที่พัฒนาแล้วเหล่านั้น เมื่อพัฒนามาถึงจุด ๆ หนึ่งแล้วได้ประสบกับปัญหามากมายไม่ว่าจะเป็นปัญหาชีวิตทั้งทางกายและทางใจ สังคม และความเสื่อมโทรมทางสิ่งแวดล้อม ผลของการพัฒนาได้แสดงความสำเร็จเป็นรูปธรรมให้เห็นว่าได้ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมซึ่งส่งผลกระทบต่อปัญหาด้านอื่น ๆ อย่าง

เป็นลูกโซ่ เพราะทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยในการดำรงชีวิตและการพัฒนาประเทศ ซึ่งจากรายงานประจำปี 2563 ของกรมควบคุมมลพิษได้รายงานไว้ว่า สถานการณ์มลพิษของประเทศไทย ทั้งด้านอากาศ ขยะมูลฝอย และน้ำเสีย มีแนวโน้มไปในทิศทางที่ดีขึ้นเมื่อเทียบกับปีที่ผ่านมา ทั้งนี้เป็นผลมาจากรัฐบาลได้มีนโยบายสำคัญที่มุ่งป้องกัน แก้ไข และลดปัญหามลพิษ เช่น การกำหนดให้การแก้ไขปัญหาพิษ ด้านฝุ่นละออง PM 2.5 เป็นวาระแห่งชาติการผลักดันให้มีการจัดทำมาตรการเพื่อแก้ไขปัญหาขยะพลาสติก เป็นต้น นอกจากนี้สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือความร่วมมือของทุกภาคส่วนที่ช่วยกันขับเคลื่อนการดำเนินงานภายใต้นโยบายของรัฐบาล และการผลักดันการดำเนินงานตามมาตรการภายใต้แผนปฏิบัติการฉบับต่าง ๆ เช่น แผนปฏิบัติการขับเคลื่อนวาระแห่งชาติ “การแก้ไข ปัญหามลพิษด้านฝุ่นละออง” Roadmap การจัดการขยะพลาสติก พ.ศ. 2561-2573 แผนปฏิบัติการ ด้านการจัดการขยะพลาสติกระยะที่ 1 พ.ศ. 2563-2565 และแผนปฏิบัติการยกระดับคุณภาพน้ำของกลุ่มน้ำ เป็นต้น นอกจากนี้เมื่อต้นปี 2563 การเกิดสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 ส่งผลกระทบต่อด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมสาธารณสุขและสุขภาพอนามัยของประชาชนมีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมไปสู่การดำเนินชีวิตแบบวิถีใหม่ (New Normal) การออกมาตรการ ขอความร่วมมือให้หน่วยงานส่งเสริมให้พนักงานปฏิบัติงาน สถานที่พัก (Work From Home) เพิ่มขึ้น ประกอบกับการควบคุมการเดินทางระหว่างประเทศ และข้ามจังหวัดส่งผลให้นักท่องเที่ยวลดลง โดยเฉพาะนักท่องเที่ยวที่มาจากต่างประเทศ การลดกิจกรรม การเดินทาง ลดการใช้พลังงาน ตลอดจนพฤติกรรม การบริโภคของประชาชนเปลี่ยนแปลงไป เช่น การใช้ บริการสั่งซื้อสินค้าโดยเฉพาะอาหารผ่านระบบออนไลน์ เพิ่มขึ้น นอกจากนี้การมีนโยบายเพื่อควบคุม แก้ไข ปัญหาสถานการณ์มลพิษที่เกิดขึ้น เช่น การแก้ไขปัญหา หมอกควัน การยกระดับมาตรการป้องกันและแก้ไขปัญหา ฝุ่นละออง PM 2.5 การดำเนินโครงการ “Everyday Say No To Plastic Bags” และการลงนามบันทึกความร่วมมือ ระหว่างกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กับผู้ให้บริการส่งอาหารและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อร่วมกันขับเคลื่อนการลดการใช้พลาสติกแบบใช้ครั้งเดียว จากการบริการส่งอาหาร รวมทั้งการขับเคลื่อน แผนปฏิบัติการเพื่อยกระดับคุณภาพน้ำในพื้นที่เป้าหมาย เพื่อให้มีคุณภาพสิ่งแวดล้อมดีส่งผลต่อสถานการณ์มลพิษของประเทศไทย (กรมควบคุมมลพิษ, 2563)

อย่างไรก็ตาม ในฐานะที่ประเทศไทยเป็นเมืองพุทธ ประชาชนร้อยละ 95% เป็นพุทธศาสนิกชน สิ่งหนึ่งที่ช่วยอบรม กร่อมเกล่า และปลูกจิตสำนึกให้ประชาชนในประเทศมีคุณธรรม จริยธรรม และมีความกตัญญูรู้คุณในธรรมชาติ มีความสันโดษ เห็นแก่ตัวน้อยลงก็คือหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งหลักธรรมวินัยที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกนั้น หากเรานำมาศึกษาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้แล้ว จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้านั้นก็ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมมาก โดยมีข้อห้ามไม่ให้ภิกษุทำลายสภาพแวดล้อม ที่เรียกว่าวินัย

บัญญัติ และมีการสั่งสอน อบรม และปลูกจิตสำนึกให้ภิกษุทั้งหลายเห็นความสำคัญของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อันจะเอื้ออำนวยต่อการบรรลุธรรมได้ ที่เรียกว่าหลักธรรม นอกจากแนวความคิดในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมจะปรากฏในธรรมวินัยแล้ว ในนิทานชาดกก็ยังแฝงไว้ด้วยแนวคิดในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมไว้เป็นจำนวนมาก เพราะวิธีการสอนของพระพุทธเจ้านั้น พระอรธเถรอาจารย์แบ่งออกไว้เป็น 9 อย่าง ที่เรียกว่า นวังคสัตตทสาสตร์ เพราะฉะนั้นนิทานชาดกจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในการปลูกจิตสำนึกให้เยาวชนคนรุ่นหลังหรือบุคคลที่มีสติปัญญาน้อยไม่สามารถที่เข้าใจในหลักธรรมอันลึกซึ้ง ได้มาศึกษาค้นคว้า เพื่อปลูกฝังให้มีคุณธรรม จริยธรรม และมีความกตัญญูรู้คุณในธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เพราะในชนชาติอื่น ๆ อาหรับ เปอร์เซีย และกรีก ก็มีการนำเอานิทานอีสปมาให้เด็กหรือเยาวชนในชาติได้ศึกษาค้นคว้า เพื่อปลูกจิตสำนึกให้เห็นคุณค่าของสิ่งแวดล้อมไปในตัวด้วย

ความสำคัญของสิ่งแวดล้อม

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นมาในโลกนี้ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติเช่นเดียวกัน เช่น ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ เป็นต้น ถ้าหากไม่มีสิ่งต่าง ๆ ดังที่กล่าวมานี้ มนุษย์ก็ไม่สามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้ได้ ป่าไม้สร้างความชุ่มชื้น ทำให้ฝนตก และเมื่อฝนตก ป่าไม้ก็อุ้มน้ำไว้ไม่ให้น้ำท่วมฉับพลัน เป็นกลไกทางธรรมชาติที่มีความสัมพันธ์กัน ถ้าขาดป่าไม้ฝนก็จะแล้ง ถ้าฝนตกลงมาน้ำก็จะท่วม ถ้าไม่มีป่าสัตว์ป่าก็อยู่ไม่ได้ เรียกว่ามีความสัมพันธ์กันตลอด ภาษาพระท่านเรียกว่า ปฏิจสุมุปปาท คือ ทุกสิ่งทุกอย่างอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ไม่มีสิ่งใดอยู่ได้อย่างโดดเดี่ยว ล้วนแต่เกิดขึ้นตามกฎของปฏิจสุมุปปาท นั่นคือ

1. เมื่อสิ่งนี้เป็น สิ่งนั้นก็เป็น (เมื่อ ก. เป็น ข. จึงเป็น)
2. เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนั้นจึงเกิด (เมื่อ ก. เกิด ข. จึงเกิด)
3. เมื่อสิ่งนี้ไม่เป็น สิ่งนั้นก็ไม่เป็น (เมื่อ ก. ไม่เป็น ข. ก็ไม่เป็น)
4. เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ (เมื่อ ก. ดับ ข. ก็ดับ) (ส.น. 16/64/33)

คนไทยในสมัยโบราณ ได้เข้าใจเรื่องนี้จึงนำเอามากล่าวเป็นเรื่องความสัมพันธ์ของธรรมชาติว่า “น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า ข้าพึ่งเจ้า บ่าวพึ่งนาย” ในทำนองกลับกัน “นายก็พึ่งบ่าว เจ้าก็พึ่งข้า ปากพึ่งเสือ เรือก็พึ่งน้ำ” เสือพึ่งป่า ป่าพึ่งเสือนั้น เขาก็เอาไปพูดต่อว่า “เสือพึ่งเพราะป่า ป่าพึ่งเพราะเสือ ยัง ดินดีเพราะหญ้า บ้าง หญ้ายังเพราะดินดี” (พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2538) อันนี้แสดงให้เห็นว่า สิ่งแวดล้อมโดยธรรมชาตินั้น ถ้าหากว่ามนุษย์ไม่เข้าไปทำลายสิ่งต่าง ๆ ก็จะเกิดความสมดุล มีความเจริญเติบโตมีป่าไม้ มีสัตว์ป่า มีกรรungan ต้นไม้ให้ออกซิเจนแก่อากาศ ทำให้อากาศบริสุทธิ์ดีขึ้น ประเทศชาติจะน่าอยู่เพราะมีสิ่งแวดล้อมที่ดี สุขภาพของคนที่ดีขึ้น

พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับความสำคัญของสิ่งแวดล้อมไว้ว่า “ปฏิรูปเทสวาโส...เอตมมงคฺลฺมุตฺตมํ การอยู่ในประเทศหรือสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมเป็นอุดมมงคล” (ขุ.ขุ.25/3-12/7-8) การอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมจะช่วยพัฒนาชีวิตให้มีธรรม เมื่อมนุษย์มีธรรม สิ่งแวดล้อมก็จะพัฒนาตาม แต่ถ้ามนุษย์อยู่อย่างไม่มีธรรมก็จะรักษาสภาพแวดล้อมไม่ได้และทำลายสิ่งแวดล้อม และถ้าเราจัดการสิ่งแวดล้อมของโลกโดยไม่ถูกต้อง สัตว์โลกที่รวมถึงมนุษย์จะอยู่ไม่ได้ เราไม่จำเป็นต้องไปคิดเปลี่ยนแผ่นดินเพื่อให้แผ่นดินโลกอยู่รอด แผ่นดินโลกนี้อยู่รอดไปอีกนาน แต่อาจจะอยู่รอดโดยไม่มีมนุษย์และสัตว์อื่น ๆ เราจึงต้องเปลี่ยนมนุษย์เพื่อให้มนุษย์สามารถคงอยู่ต่อไปอย่างผาสุก เราจะต้องเปลี่ยนวิถีชีวิตเปลี่ยนจิตใจของมนุษย์และปรับกระบวนการพัฒนาให้ถูกต้อง เพื่อลูกหลานของเราจะได้มีแผ่นดินโลกที่เหมาะสมแก่การอยู่อาศัย

ท่าทีของพระพุทธศาสนาต่อสิ่งแวดล้อม

เป็นที่ทราบกันดีว่าพระพุทธเจ้าของเรานั้น พระองค์ประสูติในป่า ตรัสรู้ในป่า และเสด็จดับขันธปรินิพพานในป่า ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์นั้นล้วนแล้วแต่คลุกคลี หรือประทับอยู่กับป่าทั้งสิ้น เช่น วัดป่าไผ่เวฬุวัน ชวิกัมพวัน และบนเขาโคสิณฏฐ เป็นต้น ดังนั้น พระองค์จึงทรงบัญญัติวินัย หรือแสดงธรรมเพื่อปลูกจิตสำนึกให้ภิกษุซึ่งเป็นสาวกของพระองค์ ให้เห็นคุณค่าของป่า ในขณะที่เดียวกันก็มีข้อห้ามไม่ให้ทำลายสิ่งแวดล้อมหรือทำให้สิ่งแวดล้อมเป็นพิษ อย่างไรก็ตามเมื่อภิกษุหรือพุทธศาสนิกได้ศึกษาพุทธศาสนาให้ละเอียดแล้วก็จะรู้ได้ว่า พุทธศาสนานั้นมีท่าทีอย่างไรต่อสิ่งแวดล้อม ท่าทีที่ยอมรับหรือปฏิเสธ หรือวางเฉย ซึ่งเรื่องนี้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2537) ผู้ซึ่งเป็นปราชญ์ในวงการพุทธศาสนาในปัจจุบัน ได้สรุปท่าทีของพระพุทธศาสนาต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อมไว้ 3 ประเด็นด้วยกันคือ

1. ท่าทีที่มองธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งรื่นรมย์ และชื่นชมความงามมีความสุขกับธรรมชาติ ซึ่งลักษณะท่าทีเช่นนี้เป็นท่าทีที่มองธรรมชาติสิ่งแวดล้อมด้วยจิตใจที่เบิกบานสดชื่น อันจะนำไปสู่การน้อมนำจิตให้อ่อนโยน และพร้อมจะฝึกหัดพัฒนาให้เจริญก้าวหน้าขึ้นไปอีก ความรู้สึกที่มีความสุขกับสิ่งแวดล้อมดังกล่าวนี้ เป็นความสุขที่เกิดจากการมองเห็นสิ่งแวดล้อมที่ยังคงอยู่ในสภาพเดิมของมัน ซึ่งต่างกับแนวความคิดที่ต้องการจะนำสิ่งแวดล้อมมาเพื่อสนองความต้องการอยู่เสมอในขณะเดียวกันท่าทีของการชื่นชมความงามของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมได้ปรากฏในหลักคำสอนของพุทธศาสนาหลายแห่ง เช่น ในเวสสันดรชาดกได้มีคำบรรยายธรรมชาติ พรรณนาป่า โดยมีความรู้สึกในทางสุนทรีย์หรือมีความสุขรื่นรมย์ ชื่นชมความงามดังนี้ “ในบริเวณอาศรมนั้น มีหมู่มะม่วง มะขวิด ขนุน ไม้รัง ไม้ท้าว สมอทิเภก สมอไทย มะขามป้อม ไม้โพธิ์ ไม้พุทรา มะพลับ ต้นไทร และมะสัง มะขางหวานและมะเดื่อ มีผลสุกแดงเรื่อ ๆ อยู่ในที่ต่ำ ๆ คล้ายงาช้าง กล้วยหอม ผลจันทร์ มีรสหวานเหมือนน้ำผึ้ง รวงผึ้งไม่มีตัวมียาวในนั้น คนเอื้อมมือปลิดมาบริโภคได้เอง ในบริเวณอาศรมนั้น มีต้นมะม่วง บางต้นออกช่อแย้มบานบางต้นมีดอกและใบร่วงหล่นผลิผลดาดดินบางอย่างยังดิบบางอย่างสุกแล้ว

ผลมะม่วงดิบและสุกทั้งสองอย่างนั้นมีสีดังหลังกบ อนึ่งในบริเวณอาศรมนั้นบุรุษยืนอยู่ภายใต้
ก็เก็บมะม่วงกินได้ ผลมะม่วงดิบและสุกทั้งหลายมีสีสวย กลิ่นหอมและรสอร่อยที่สุด...”
(ขุ.ชา.อ.10/315)

2. ท่าที่ที่มองสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติเป็นเพื่อนร่วมกฎธรรมชาติด้วยกัน ลักษณะท่าที่
เช่นนี้เป็นการยอมรับความเสมอภาคของสิ่งทั้งหลายอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติที่เรียกว่าไตรลักษณ์
หรือสามัญลักษณะ คือลักษณะที่ทั่วไปหรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวงมี 3 ประการ ได้แก่
1) อนิจจตา ความไม่เที่ยง 2) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและ
สลายตัว ภาวะที่กดตันฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัวเพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้น
เปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ และ 3) อนัตตตา ความไม่มีอะไรเป็นตัวตน
คือเป็นเพียงแต่การประกอบขึ้นของขันธ์ทั้งหลายเท่านั้น ดังนั้น พุทธศาสนาจึงถือว่า มนุษย์และ
สิ่งแวดล้อมมีคุณค่าหรือมีความเสมอภาคกันภายใต้กฎเกณฑ์นี้

3. ท่าที่ที่มองธรรมชาติสิ่งแวดล้อมมีคุณค่าเกื้อกูลต่อการพัฒนาตนของมนุษย์ โดย
ท่าที่นี้ถือว่าธรรมชาติทั้งหลายรวมทั้งที่เป็นสัตว์และพืชเป็นสิ่งแวดล้อมที่นำเรื่อนรมย์สวยงาม
เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์มีความสุข และธรรมชาติสิ่งแวดล้อมนั้นก็เป็นส่วนประกอบหรือเป็นปัจจัย
ในการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์ เพราะพระพุทธศาสนาถือเอาธรรมชาติสิ่งแวดล้อมเป็น
องค์ประกอบอย่างหนึ่งในการศึกษาของมนุษย์ คือการศึกษาในเรื่องที่จะพัฒนามนุษย์ให้มีจิตใจ
เจริญงอกงามเป็นมนุษย์ที่มีคุณธรรมต่าง ๆ ได้ เพราะการที่อยู่ในสภาพแวดล้อมที่เรียบสงบ
ปราศจากเสียงรบกวนและกิจกรรมที่วุ่นวายย่อมทำให้ได้ความสงบทางกายซึ่งเรียกว่า กายวิเวก
เมื่อมีความสงบทางกายแล้วย่อมทำให้จิตใจมีสติสงบ มีความอิมใจ มีความสดชื่น ทำให้
เกิดจิตวิเวกคือ ความสงบทางจิตใจ และเมื่อจิตใจสงบไม่มีอารมณ์วุ่นวายใจเข้ามารบกวน
ก่อให้เกิดสมาธิ และทำให้จิตอยู่ในสภาพที่พร้อมจะฝึกฝนพัฒนาให้ก้าวหน้าขึ้นไปอีก นั่นคือ
การนำจิตที่พร้อมอย่างนั้นเพื่อนำไปใช้ในการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ให้เกิดปัญญาเห็นความจริง
ของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งทำให้จิตเป็นอิสระหรือสงบจากกิเลสที่เรียกว่า อุปวิเวก

จากท่าที่ของพุทธศาสนาที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนายอมรับว่าบุคคล
ต้องอาศัยสถานที่และสิ่งแวดล้อมอันเหมาะสมแก่การบำเพ็ญเพียร เพื่อช่วยเกื้อกูลหรือส่งเสริม
ประคับประคองรักษาสมาธิให้ก้าวหน้าต่อไปได้ ในพระสูตรตันตปิฎกก็มีข้อความซึ่งกล่าวถึง
คุณประโยชน์ของสิ่งแวดล้อมว่าส่งเสริมการปฏิบัติธรรม ดังเช่นพระเถระทั้งหลายที่ไปบำเพ็ญ
เพียรอยู่ในป่าได้พรรณนาถึงธรรมชาติสิ่งแวดล้อมว่ามีผลต่อการปฏิบัติธรรมไว้ ดังนี้ “เมื่อใด
บัณฑิตมีจิตเบิกบาน นั่งฟังพิจารณาธรรมอยู่ที่ฝั่งริมแม่น้ำทั้งหลาย อันดาราตาชไปด้วยดอก
โกสุมและดอกมะลิที่เกิดในป่า อันวิจิตรงดงามย่อมไม่ได้ประสยบินต้อยอันยิ่งไปกว่าการนั่ง
ฟังพิจารณาธรรมนั้น” (ขุ.เถร.26/369/259)

เพราะฉะนั้น ท่าที่ของพุทธศาสนาจึงเป็นท่าที่ที่มองสิ่งแวดล้อมเป็นเพื่อนร่วมกฎ
เป็นเพื่อนร่วมกฎไตรลักษณ์ และมีคุณค่าหรือมีคุณประโยชน์ต่อการพัฒนาทั้งด้านจิตใจและ

ปัญญาของมนุษย์ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าเป็นท่าทีแห่งความเป็นมิตรและมีคุณประโยชน์แก่กัน ในการดำเนินชีวิตหรือการดำรงอยู่ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ดังคำกล่าวของศาสตราจารย์ รัววี ภาวิไล ที่ว่าชีวิตที่มีคุณภาพพึงประสงค์คือชีวิตที่อาศัยสภาพแวดล้อมทั้งปวงเอื้ออำนวย สุขภาพกาย เพื่อเป็นรากฐานการพัฒนาการทางจิตใจให้เกิดบูรณาการทางความรู้สึกนึกคิด เต็มที่ตามศักยภาพภายในเพราะมนุษย์มีความสามารถสร้างสรรค์ และผลิตผลรวมกันเข้าเป็น สังคมที่มั่นคงผาสุกสมบูรณ์และปราศจากความขัดแย้ง (รัววี ภาวิไล, 2525)

นิทานชาดกเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

ดังที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นแล้วว่า ในคัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์ที่บันทึกคำสอนของ พระพุทธเจ้าไว้ รวมทั้งหมด 84,000 พระธรรมขันธ์ หากเราเลือกศึกษาเฉพาะในส่วนที่เห็นว่า มีแนวความคิดในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแฝงอยู่ด้วย จะเห็นได้ว่ามีทั้งส่วนวินัย หรือข้อห้าม สำหรับพระภิกษุ และส่วนที่เป็นหลักธรรมที่ชี้ให้เห็นว่าธรรมชาติมีความสำคัญอย่างไร เอื้อประโยชน์ต่อการปฏิบัติธรรมและการบรรลุธรรมอย่างไร

นอกจากนี้ก็ยังมียุทธนิทานชาดก ที่ถือว่าเป็นวิธีการสอนวิธีหนึ่งในวงศัตถุศาสตร์ ของพระพุทธเจ้า ลักษณะโดยทั่วไปนั้น เป็นการแสดงธรรมโดยยกเรื่องราวในอดีตชาติของ พระพุทธเจ้าและพระสาวกมาเล่าประกอบการนำเสนอหลักธรรมที่สำคัญ ในพระไตรปิฎกไม่ได้ แสดงเรื่องราวนิทานไว้อย่างละเอียด แต่ได้บันทึกเฉพาะคำพูดและคำสนทนาที่ประกอบด้วยคติ ธรรมไว้ ส่วนเนื้อเรื่องของนิทานนั้นศึกษาเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์ระดับอรรถกถา แม้ว่าลักษณะ ของนิทานชาดกในอรรถกถาจะเป็นที่น่าเคลือบแคลงสงสัยถึงความเป็นจริงที่ยังพิสูจน์ไม่ได้ก็ ตาม แต่นิทานชาดกเหล่านี้ก็เหมาะสมแก่การนำไปสอนเด็กเพราะเด็กนั้นยังไม่บรรลุวุฒิภาวะ พอที่จะคิดหาเหตุผลมาพิสูจน์เรื่องราวต่าง ๆ ได้เหมือนกับผู้ใหญ่ ดังที่ (พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2538) ได้กล่าวไว้ว่า “นิทานชาดกนั้นเหมาะแก่การนำไปสอนเด็กให้เกิด ความรักธรรมชาติเป็นอย่างดี เพราะแสดงให้เห็นว่าสัตว์และพืชมีความสำคัญเหมือนกัน เด็กมีความรู้เพียงสามัคคีคิดว่าสัตว์ก็เหมือนมนุษย์ และสามารถสื่อสารด้วยภาษาได้ไม่ต่างจาก มนุษย์ เด็กจึงถือสัตว์เป็นเพื่อนเล่น นั่นคือความรักธรรมชาติที่มีอยู่แล้วในใจของเด็กทั่วไป ดังนั้นนิทานชาดก 547 เรื่องล้วนมีสาระที่เสริมสร้างความรักธรรมชาติขึ้นในจิตใจของเด็ก”

อนึ่ง นิทานชาดกมีทั้งหมด 547 เรื่อง ถ้านำมาวิเคราะห์เพื่อให้เห็นแนวความคิดในการ อนุรักษ์สิ่งแวดล้อมทั้งหมด ก็คงจะดยุติยาวเกินไป แต่ในที่นี้ผู้เขียนจะทำการแยกวิเคราะห์ในส่วน ที่เห็นว่าเน้นไปทางอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมด้านใด พอเป็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้าต่อไป ดังนี้

1. นิทานชาดกเกี่ยวกับการอนุรักษ์น้ำ

1.1 วิณญฺณปชาดก (ขุ.ชา. 27/13-18/1) พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องราว พระโผติสัตว์ทรงเสวยชาติเป็นหัวหน้าพ่อค้าเกวียน ครั้งหนึ่งได้นำหมู่ม้าพ่อค้าเกวียนข้าม ทะเลทรายที่เป็นทางกันดาร ซึ่งไม่สามารถเดินทางในเวลากลางวันได้ เนื่องจากความแห้งแล้ง

และความร้อนของทะเลทรายที่ถูกแสงอาทิตย์สาดส่อง จึงต้องอาศัยเดินทางในเวลากลางคืน โดยมีผู้นำทาง แต่คนนำทางเผลอหลับจึงทำให้หมู่เกวียนที่เทียมด้วยโคเดินหลงทางน้ำและพื้นที่ได้เตรียมไว้พอดีกับการเดินทางก็หมดลงทำให้หมู่เกวียนทั้งพ่อค้าและโคได้รับความเดือดร้อน หัวหน้าพ่อค้าจึงแสวงหาแหล่งน้ำได้พบห้วยคาบอหนึ่งกลางทะเลทรายจึงสันนิษฐานว่าน่าจะมีน้ำอยู่ข้างล่าง ได้ให้หมู่ชนที่ร่วมเดินทางช่วยกันขุดหาน้ำ แต่เมื่อขุดลึกลงไปกลับพบก้อนหินไม่อาจขุดต่อ ชนเหล่านั้นพากันท้อแท้หมดอาลัย ส่วนหัวหน้าพ่อค้าได้ลงไปฟังเสียงน้ำที่อยู่ใต้ก้อนหินจึงสั่งให้คนรับใช้ใกล้ชิดเอาคอนเหล็กทุบก้อนหินจนแตก ในที่สุดก็ได้พบน้ำทำให้หมู่เกวียนไม่อดตายและยังได้ปักธงทำเป็นเครื่องหมาย เพื่อให้คนหมู่อื่นได้ใช้สอยด้วย (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี, 2541) ชาตกนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความไม่เกียจคร้าน มีกำลังความเพียรสามารถได้รับประโยชน์ที่ต้องการได้ทุกระดับ แม้กระทั่งบนหนทางในทะเลทราย ก็ยังสามารถขุดหาน้ำได้ ตามคำสอนที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกว่า “ชนทั้งหลายผู้ไม่เกียจคร้านขุดที่ทางทราย ได้พบน้ำในที่นั้นตรงเนินแห่งลุ่มน้ำฉันโด มุนีผู้ถึงกำลังความเพียร ไม่เกียจคร้าน พึงได้พบความสงบใจ ฉะนั้น” (ขุ.ชา. 27/2/1) การที่มนุษย์ขาดแคลนน้ำในบางพื้นที่ก็ไม่ควรท้อถอย แต่ควรชวนขวนขวายแสวงหาแหล่งน้ำตามธรรมชาติ ในเรื่องนี้จะเห็นตัวอย่างได้ที่ประเทศอิสราเอล ซึ่งเป็นประเทศที่แห้งแล้งกันดารมาก่อน แต่ด้วยความเพียรพยายามอุตสาหะของคนในประเทศ ในการคิดค้นแสวงหาแหล่งน้ำ ผลสุดท้ายก็ประสบความสำเร็จ เดียวนี้ประเทศอิสราเอลสามารถที่จะปลูกพืชผักต่าง ๆ ได้อย่างเขียวขจีเต็มไปหมด ชาตกเรื่องนี้จึงได้แสดงให้เห็นจริยธรรมเรื่องความเพียรและยังสอนให้รู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่คนอื่นด้วย

1.2 ขตาสนชาตก พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องเล่าว่า พระโพธิสัตว์ถือกำเนิดในหมู่นกและได้เป็นหัวหน้าฝูงนกฝูงหนึ่งที่อาศัยต้นไม้ใหญ่ที่ตั้งอยู่ริมสระน้ำธรรมชาติ นกที่เป็นบริวารได้ถ่ายมูลลงสระทำให้น้ำในสระสกปรก นาคราชที่อาศัยอยู่ในสระน้ำได้พ่นควันและไฟขึ้นจากสระน้ำเพื่อไล่นก ทำให้นกอยู่ไม่ได้ต้องหนีไปที่อื่น นกที่หนีไปก็สิ้นชีวิตเพราะไฟที่เกิดจากสระน้ำ (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี, 2541) ชาตกนี้แสดงให้เห็นถึงการทำให้แหล่งน้ำเกิดความสกปรก ย่อมส่งผลกลับมาทำร้ายผู้ที่อาศัยแหล่งน้ำนั้นเองได้รับความเดือดร้อน ในพระไตรปิฎกได้บันทึกเพียงคำพูดไว้ว่า “ความเกษมมีอยู่บนแผ่นน้ำใด บนแผ่นน้ำนั้นกลับมีข้าศึกมารบกวน ไฟลุกโผลงอยู่ท่ามกลางน้ำ วันนี้พวกเราอยู่ที่ต้นไม้อันเกิดที่แผ่นดินนี้ไม่ได้ ท่านทั้งหลายจงพากันหลีกไปเสียในทิศทั้งหลายเถิด วันนี้ภัยเกิดขึ้นจากที่พึงของเรา” (ขุ.ชา.27/133/13) ข้อความนี้เป็นการแสดงให้เห็นว่าการที่ได้ทำลายที่พึ่งของตนเองนั้น ได้ก่อให้เกิดอันตรายแก่ตนเอง ดังนั้น ในฐานะที่น้ำซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับทุกชีวิตบนผืนโลกนี้มีคุณค่า และเป็นที่พึ่งของมนุษย์ด้วย มนุษย์จึงควรรู้จักที่จะระวังไม่ให้เกิดการกระทำใด ๆ ของตนส่งผลให้เกิดความเสียหายแก่แหล่งน้ำที่มีอยู่แล้ว ชาตกนี้จึงแสดงให้เห็นจริยธรรมในด้านความกตัญญูตเวที (รู้คนและตอบแทนคุณ) ความกตัญญูตเวทีนี้ ถือได้ว่า

เป็นจริยธรรมสำคัญในการอนุรักษ์น้ำ เพราะความกตัญญูท่วที่ไม่ใช่จำกัดเฉพาะมนุษย์กับมนุษย์เท่านั้น แต่ยังหมายถึงความกตัญญูท่วที่ต่อธรรมชาติรอบตัวมนุษย์อันหมายรวมถึงสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตด้วย ดังที่ (พระราชวรมนิ (ประยูร ธมมจิตโต), 2541) ได้กล่าวไว้ว่า “ขอให้มนุษย์รู้จักคุณค่าของธรรมชาติบ้าง ความกตัญญูนั้นไม่มีเฉพาะมนุษย์กับมนุษย์เท่านั้น เราไม่เพียงกตัญญูต่อบุคคลอย่างเดียว ความรู้คุณค่าของวัตถุสิ่งของก็เป็นกตัญญู ไม่ว่าจะเป็นถนนหนทาง บ้านที่พักอาศัย ธรรมชาติแวดล้อมที่เราอยู่ ทุกสิ่งล้วนมีบุญคุณ สิ่งใดให้ที่พัก ความสะดวกสบายแก่เรา เราต้องถนอมรักษา นี่คือการกตัญญู ใครที่มีความกตัญญูรู้คุณค่าท่านเรียกว่าเป็นคนดี”

1.3 ชรูปานชาดก (ขุ.ชา.27/256/123) พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องราว พระโอรสศรัทธากำเนิดเป็นหัวหน้าพ่อค้าเกวียน ได้พาหมู่พ่อค้าเกวียนออกเดินทางไปในทางกันดาร เมื่อขาดแคลนน้ำจึงแสวงหาแหล่งน้ำ ได้พบบ่อน้ำเก่าแห่งหนึ่ง จึงช่วยกันขุดเพื่อหาน้ำ แต่กลับได้พบทรัพย์สินจำนวนมากมีแก้วไพฑูรย์เป็นต้น พ่อค้าเหล่านั้นก็ยังไม่พอใจได้ขุดลึกลงไปอีกเพื่อจะได้ทรัพย์มากขึ้น แม้ว่าหัวหน้าพ่อค้าจะห้ามปรามให้เลิกขุดต่อ แต่ก็ไม่ฟังเมื่อขุดลึกลงไปได้รับกวนพญานาคที่อาศัยอยู่ภายใต้จึงถูกพญานาคนั้นพอกิฬไสจนตาย เหลือแต่หัวหน้าพ่อค้าเพียงคนเดียวที่ได้เกิดความสุขใจกับทรัพย์ที่ได้ครั้งแรกไม่โลภมาก (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี, 2541) ชาดกนี้แม้จะเป็นเรื่องราวในอดีตแต่เมื่อศึกษา วิเคราะห์แล้วสามารถสะท้อนให้เห็นเหตุการณ์ในปัจจุบันได้ชัดเจน เช่น มีข่าวที่ชาวบ้านเข้าไปลักลอบขุดหาสมบัติในถ้ำลิเจียแล้วเสียชีวิตทั้งหมด หรือชาวดินถล่มทับชาวบ้านตายที่จังหวัดพิจิตร เพราะไปขุดหาแร่ทองคำ เป็นต้น ในเรื่องการขุดบ่อน้ำ หากจะขุดบ่อน้ำเพื่อนำมาใช้สอยควรขุดบ่อน้ำนั้นให้พอดี ไม่ขุดลึกเกินไป จะก่อให้เกิดอันตรายแก่มนุษย์ผู้ขุดได้ เช่น อาจเกิดดินถล่ม เป็นต้น ดังนั้นสิ่งที่ได้รับจากชาดกเรื่องนี้ ก็คือ จริยธรรมเรื่องความสันโดษ มนุษย์ไม่ควรใช้สอยทรัพยากรน้ำด้วยความโลภ แต่ต้องรู้จักพอใจกับสิ่งหามาได้โดยถูกต้องพอประมาณ ไม่เบียดเบียนมนุษย์ด้วยกันเอง ไม่เบียดเบียนสัตว์ และพืชพรรณไม้ที่ต้องอาศัยน้ำเพื่อดำรงชีพเช่นกัน

2. นิทานชาดกเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าไม้

2.1 กุสณานิชาดก: พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า สมัยที่พระเจ้าพรหมทัตครองกรุงพาราณสี ในพระราชอุทยานมีเทพารักษ์อาศัยอยู่ประจำต้นไม้ทุกต้น เทพารักษ์ประจำกอหญ้าคา (กุสณานิ) เป็นเพื่อนสนิทกับเทพารักษ์ประจำต้นไม้มงคล (สมุขกะ) ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของพระราชา ครึ่งหนึ่งเสาของปราสาทซำรุต พระราชารับสั่งให้ช่างไม้หาต้นไม้แก่นแน่นหนามาซ่อมแซมเสานั้น พวกช่างไม้เข้าไปในพระราชอุทยาน เห็นต้นไม้มงคลทำเป็นเสาปราสาทได้ จึงกราบทูลให้พระราชาทราบจึงทรงอนุญาต พวกช่างไม้จึงได้นำเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวงต้นไม้มงคลโดยตั้งใจจะตัดในวันรุ่งขึ้น เทพารักษ์ประจำต้นไม้มงคลทราบว่าต้นไม้ที่ตนอาศัยอยู่จะถูกทำลาย จึงร้องให้คร่ำครวญ พวกเทพารักษ์อื่น ๆ ไม่รู้จะช่วยเหลือประการ

โต เทพารักษ์ประจำหอญาคาทราบเรื่อง จึงกล่าวว่า “ท่านอย่าวิตกไปเลย เราจะไม่ให้ตัดต้นไม้ขึ้นได้” พอรุ่งเช้าเมื่อช่างไม้ไปถึงต้นไม้มงคลนั้น เทพารักษ์ประจำหอญาคาจึงแปลงตัวเป็นกิ้งก่า วิ่งนำหน้าช่างไม้เข้าสู่โคนไม้มงคลหายตัวไปในต้นไม้แล้วโผล่ขึ้นที่ยอดต้นไม้ พวกช่างไม้เห็นดังนั้น จึงเข้าใจว่าต้นไม้เป็นโหลง ไม่สมควรทำเป็นเสาปราสาทจึงเลิกล้มความคิดที่จะตัดต้นไม้มงคลนั้น เทพารักษ์ประจำต้นไม้มงคลจึงได้สิ่งสถิตอยู่ ณ ต้นไม้ดังเดิม และกล่าวสรรเสริญเทพารักษ์ประจำหอญาคาว่าสามารถช่วยเหลือนตนได้ แม้ว่าจะเป็นเทพารักษ์ชั้นต่ำก็ตาม (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536) ชาตกรเรื่องนี้ถือว่าเป็นอีกเรื่องหนึ่งต้องการปลูกฝังความเชื่อเกี่ยวกับต้นไม้ใหญ่จะต้องมีเทวดาสงอยู่ ถ้าใครไปตัดจะต้องประสบกับภัยพิบัติต่าง ๆ แม้ในปัจจุบันนี้ความเชื่อในเรื่องนี้ก็ยังมีอยู่ในกลุ่มชาวบ้านทางภาคเหนือและภาคอีสาน อย่างไรก็ตามความเชื่อเช่นนี้แม้จะคงมลายไปในกลุ่มปัญญาชน แต่ถือว่าเป็นจิตวิทยาอย่างดีที่จะช่วยอนุรักษ์ต้นไม้ให้อยู่คู่ป่าเขาได้ หากความเชื่อที่มลายนี้มีส่วนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแล้ว ก็ไม่น่าจะเสียตรงไหน ในทางตรงกันข้าม ผู้คนในปัจจุบันที่คิดว่าตัวเองเจริญแล้ว ไม่เชื่ออะไรที่พิสูจน์ไม่ได้ด้วยเหตุผล จึงได้ทำลายป่าไม้โดยไม่คิดเกรงกลัวต่อสิ่งชาวบ้านเขาเชื่อถือ ผลกระทบที่ตามมาจึงเป็นอย่างที่เราคุ้นเคยในปัจจุบัน อนึ่งชาตกรเรื่องนี้นอกจากจะให้ข้อคิดแก่เด็กหรือเยาวชนในการอนุรักษ์ต้นไม้แล้ว เพราะถ้าเราไปทำลายต้นไม้ ก็เท่ากับไปทำลายที่อยู่อาศัยของเทวดา หรือทำให้คนอื่นเดือดร้อนเพราะการกระทำของตน ชาตกรเรื่องนี้ยังสอนไม่ให้ดูหมิ่นศักดิ์ศรีของผู้น้อยหรือของผู้ต่ำศักดิ์ เพราะบางครั้งเราอาจจะได้พึ่งพาอาศัยเขาบ้างก็ได้ เหมือนนิทานอีสปเรื่องหนูกับราชสีห์ ซึ่งข้อความในพระไตรปิฎกมีใจความว่า “บุคคลผู้เสมอกัน ประเสริฐกว่ากัน หรือเลวกว่ากัน ก็ควรคบกันไว้ เพราะมิตรเหล่านั้นเมื่อความเลื่อมเกิดขึ้น ก็พึงทำประโยชน์อันอุดมให้ได้ ดูเราผู้เป็นรุกขเทวดา และเทวดาผู้เกิดที่หอญาคาคบกันฉะนั้น” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536)

2.2 มหาวาณิชชาตกร (27/593/452) เรื่องมีอยู่ว่า ในอดีตกาล พวกพ่อค้าจำนวนมากเดินทางไปค้าขายต่างเมืองด้วยกัน ระหว่างทางได้ถึงดินแดนทุรกันดาร ไม่มีอาหารและน้ำเหลืออยู่ แต่พวกเขายังโชคดีที่ได้พบต้นไม้ใหญ่ เมื่อพวกเขาตัดกิ่งด้านหนึ่งก็มีสายน้ำไหลออกมาจากกิ่งนั้นให้พวกพ่อค้าได้ดื่มกิน จากนั้นพวกเขายังตัดกิ่งอีกด้านหนึ่งเพื่อเก็บผลไม้มานำเป็นอาหาร พวกพ่อค้ามีความโลภมาก บริภาษกันว่านี่เป็นต้นไม้วิเศษ เมื่อพวกเขาตัดกิ่งยังได้อาหารขนาดนี้ ถ้าโค่นทั้งต้นคงจะพบของดีมากมาย พ่อค้าทั้งหมดเห็นว่าควรโค่นต้นไม้ยกเว้นแต่หัวหน้าพ่อค้าที่ห้ามปรามไว้ แต่ไม่มีใครเชื่อฟัง พวกเขาตัดโค่นต้นไม้โค่นมันลงมาพอต้นไม้ล้มลง พญานาคได้ออกมาฆ่าพ่อค้าเหล่านั้น ได้ไว้ชีวิตหัวหน้าพ่อค้าเพียงคนเดียว นิทานชาตกรเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า “นั่งหรือนอนไต่ร่มเงาของต้นไม้ได้ ไม่ควรหักรานกิ่งของต้นไม้ นั้น ผู้ประทุษร้ายมิตรเป็นคนเลวแท้ ๆ (กรณวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2540)

3. นิทานชาดกเกี่ยวกับการอนุรักษ์สัตว์ป่า

3.1 อัมพชาดก (ขุ.ชา. 27/6765/306-307) เรื่องมีอยู่ว่า มีฤๅษี 500 คนอาศัยอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง ต่อมาเกิดความแห้งแล้งกันดารในป่านั้น สัตว์ทั้งหลายไม่มีน้ำดื่ม ฤๅษีผู้มีน้ำใจคนหนึ่งโค่นต้นไม้ทำเป็นรางน้ำและตักน้ำมาใส่ในรางน้ำนั้น เพื่อให้สัตว์ป่าทั้งหลายได้ดื่มกิน สัตว์จำนวนมากพากันมาดื่มน้ำนั้น ฤๅษีตนนั้นจะไม่มีเวลาไปหาผลไม้เพราะยุ่งกับการบริการตักน้ำให้สัตว์ ฝูงสัตว์จึงประชุมปรึกษากันว่า “ฤๅษีตนนี้ผอมแห้งเพราะอดอาหาร ฉะนั้นพวกเราควรจะต้องตอบแทนบุญคุณของท่าน ต่อไปนี้สัตว์ที่จะมาดื่มน้ำต้องคาบผลไม้มาให้ฤๅษีเป็นการตอบแทนบุญคุณของท่าน” ตั้งแต่นั้นมาสัตว์ที่มาดื่มน้ำได้คาบเอาผลไม้มากองไว้ให้ฤๅษีตนนั้น ผลไม้เหล่านั้นมีจำนวนมากพอที่จะเลี้ยงฤๅษีทั้ง 500 คน นิทานชาดกเรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงความน่ารักและความมีน้ำใจของสัตว์ เพราะไม่ว่ามนุษย์หรือสัตว์ย่อมมีความรักสุขเกลียดทุกข์เช่นเดียวกัน สัตว์นั้นถ้าหากใครมีจิตคิดเมตตาหรือให้น้ำและอาหาร สัตว์ก็จะไม่แสดงอาการดุร้ายให้กับผู้นั้น ในทางตรงกันข้าม ถ้าใครมีจิตที่โหดเหี้ยม ชอบแต่ฆ่าและทำร้าย สัตว์ก็จะไม่เข้าใกล้ หรือบางครั้งก็จะทำร้ายตอบ จะเห็นได้จากตัวอย่างพระป่าที่ท่านมีจิตเมตตาต่อสัตว์ทั้งหลาย ย่อมที่จะอยู่ป่าได้อย่างปลอดภัย โดยไม่ได้รับอันตรายจากสัตว์ป่า หรือแม้พระพุทธรูปของเราก็ต้องทรงอาศัยช้างปาลิเลื่อยยกและลิงดูแลปฏฐาก เมื่อคราวที่ทรงหนีไปอยู่ป่า เพราะเปื้อนภัยต่อพวกภิกษุชาวโกสัมพี ดังนั้นชาดกเรื่องนี้จึงเป็นอุทาหรณ์หรือคติข้อคิดให้กับเด็กและเยาวชนได้เป็นอย่างดีอีกเรื่องหนึ่ง เพื่อปลูกฝังให้มีความรักสัตว์ และสอนให้รู้ว่าสัตว์ทั้งหลายก็รักสุขเกลียดทุกข์ หรือกลัวความตายเช่นเดียวกับมนุษย์

นอกจากนั้น ในชาดก ก็มีเรื่องราวอยู่ไม่น้อยที่ห้ามการล่าสัตว์และการใช้สัตว์บูชายัญ ในนังคุตตชาดก ได้กล่าวถึงประโยชน์ของการทำพิธีบูชายัญไว้ในเรื่องราวดังนี้ สาวกของพระอัครนี กำลังจะทำพิธีบูชาเทพเจ้าองค์นี้ด้วยแม่วัว ปรากฏว่าขโมยได้มาขโมยแม่วัวไปแล้ว เขาจึงได้คิดว่าหากเทพเจ้าไม่สามารถจะดูแลของบูชายัญของตนเองได้แล้ว เทพเจ้าจะดูแลสาวกอย่างไร ในทุมเมธชาดก ก็มีเรื่องราวการยกเลิกใช้สัตว์ทำพิธีบูชายัญ โดยที่พระราชาทรงใช้วิธีการอันชาญฉลาด ทรงให้มีประกาศว่า พระองค์ขึ้นครองราชย์ได้ด้วยเหตุที่ได้เคยอธิษฐานและทำพิธีบวงสรวงแก่รุกขเทวดาในต้นไทร โดยทรงอธิษฐานไว้ว่า “ข้าพเจ้าจักฆ่าหมู่คนที่พากันยึดถือกรรมแห่งคนทุศีล 5 ประการ มีฆ่าสัตว์เป็นต้น และที่พากันประพฤติยึดถืออกุศลกรรมบถ 10 ประการ ในรัชกาลของข้าพเจ้า แล้วจักทำพิธีกรรมด้วยลำไส้ และเลือดเนื้อของคนเหล่านั้น” (ขุ.ธ.122/469) ด้วยเหตุนี้การปฏิบัติซึ่งถือการฆ่าสัตว์เพื่อบูชายัญเป็นประเพณีมาแต่เดิมจึงได้ยกเลิกไป ชาดกเรื่องนี้จึงเป็นอุทาหรณ์สอนใจให้กับผู้นำประเทศในการใช้วิธีการอันชาญฉลาด เพื่อที่จะรณรงค์ต่อต้านไม่ให้มีการล่าสัตว์ป่าอีกต่อไป

สรุป

จากการศึกษานิทานชาดกที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม จะเห็นได้ว่านิทานชาดกที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนานั้น ล้วนแต่มีเนื้อหาสาระและบันเทิงใจแก่ผู้อ่านเป็นอย่างดี และที่สำคัญยังแฝงไว้ด้วยคติข้อคิด อุทาหรณ์สอนใจ ซึ่งมีจุดประสงค์ให้ผู้อ่านได้รับธรรมรสและได้รับการปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม ตลอดทั้งเกิดจิตสำนึกในการแสดงออกซึ่งความกตัญญู กตเวทิต่อมนุษย์ หรือสิ่งแวดล้อมรอบตัว เช่น ป่าไม้ แหล่งน้ำ และสัตว์ป่า นอกจากนี้ นิทานชาดกยังเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะนำมาใช้เป็นอุปกรณ์ในการสอนเด็ก เพื่อเป็นการขัดเกลาจิตใจของเด็กให้อ่อนโยน เกิดความสำนึกรักตนเองผู้อื่น และธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เพราะนิทานชาดกเหล่านี้แต่งขึ้นในบรรยากาศที่ย้อนยุค ซึ่งเป็นสมัยที่ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ยังไม่ถูกทำลายดังเช่นทุกวันนี้ และจินตนาการของผู้แต่งก็ให้สัตว์ในสมัยนั้นพูดได้ด้วย เพื่อที่จะสื่อให้ผู้คนในปัจจุบันที่ดูเหมือนจะห่างเหินศีลธรรมมากขึ้น ได้รู้ว่าสัตว์เหล่านี้ก็มีจิตใจ มีความคิด มีความรู้สึกเกลียดทุกข์และกลัวตายเหมือนกับมนุษย์ ต้นไม้ในสมัยนั้นก็มีการขเหวตาอาศัยอยู่ หรือจะเรียกว่าเป็นวิมานของรุกขเทวดาก็ได้ เพราะแปลตามตัวแล้วรุกขเทวดาก็คือเทวดาประจำต้นไม้ นั่นเอง ดังที่ปรากฏในวินัยปิฎก ที่ภิกษุรูปหนึ่งไปตัดต้นไม้มาทำกุฏิ แล้วไปตัดถูกแขนของลูกเทวดาเข้า เทวดาจึงมาทูลฟ้องพระพุทธเจ้า และพระองค์ก็ทรงบัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุตัดต้นไม้ จริงอยู่เราอาจจะพิสูจน์ได้ด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ แต่สิ่งหนึ่งที่เราเห็นได้ชัดเจนก็คือความเชื่อที่ว่าต้นไม้เป็นที่อยู่อาศัยของรุกขเทวดาของผู้คนในสมัยก่อน พุทธกาล สมัยพุทธกาล และมาถึงปัจจุบันความเชื่อเช่นนี้ก็ยังมิใช่เป็นบางส่วน ผลอันมาจากความเชื่อเช่นนี้ทำให้ชาวบ้านไม่กล้าตัดไม้ทำลายป่าหรือตัดน้อยลง สำหรับในพระสูตรจะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลายได้พรรณนาถึงความมั่งคั่งของป่า ตลอดทั้งให้ความสำคัญกับป่าไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ามนุษย์ เพราะป่านั้นได้เอื้ออำนวยหรือเป็นปัจจัยสนับสนุนให้ภิกษุและพุทธศาสนิกชนบรรลุธรรมได้ และตลอดพระชนม์ชีพของพระพุทธเจ้าก็ทรงใช้ชีวิตอยู่แต่ในป่า

ดังนั้น คณะสงฆ์ในพุทธศาสนาโดยหลักธรรมและภาคปฏิบัติ ถือว่าได้รับการรดกทางวัฒนธรรม โดยการให้บริการถนอมรักษาป่าและสัตว์ป่าไว้เป็นอย่างดี วัดป่านั้นมิได้เป็นอุดมคติ เฉพาะในสังคมชาวพุทธเท่านั้น แต่ยังเป็นที่พักปรารภในอารยธรรมโลกด้วย เราควรพิจารณาว่าป่านั้นเป็นองค์กรพิเศษที่เปี่ยมไปด้วยความกรุณาอันหาประมาณมิได้ มิเคยเรียกร้องประโยชน์จากสิ่งต่าง ๆ ที่ป่าได้โอบอุ้มไว้โดยธรรมชาติ ในทางตรงกันข้ามยังอำนวยความสะดวก ประโยชน์ เพื่อการยังชีพของมนุษย์และสัตว์ การคุ้มครองปกป้องสรรพสัตว์ และให้ร่มเงา แม้แก่ผู้ที่ทำลายเอง นอกจากนี้ในวินัยและพระสูตรที่มีการกล่าวถึงความสำคัญของป่าและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแล้ว ก็ยังมีนิทานชาดกที่จะช่วยปลูกฝังความคิดในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ให้แก่เด็กและเยาวชนได้อีกแรงหนึ่ง เพราะฉะนั้นนิทานชาดกจึงควรที่กระทรวงศึกษาธิการจะนำมาบรรจุไว้ในหลักสูตรการเรียนของเด็กชั้นประถมศึกษา เพื่อที่เด็กเหล่านี้จะได้เติบโตเป็น

ผู้ใหญ่ที่มีจิตสำนึกรักในธรรมชาติ และจะได้ไม่เป็นผู้ใหญ่ที่ชอบทำลายธรรมชาติดังเช่นปัจจุบันนี้ ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุเคยพูดไว้ว่า “มนุษย์ทำลายธรรมชาติ และธรรมชาตินั้นแหละจะตอบหน้ามนุษย์เข้าสักวันหนึ่ง” และคำกล่าวของท่านนั้นก็เกิดขึ้นจริงแล้ว

เอกสารอ้างอิง

- กรมควบคุมมลพิษ. (2563). รายงานสถานการณ์มลพิษของประเทศไทย ปี 2563. สไตส์ครีเอทีฟเฮ้าส์: กรุงเทพมหานคร.
- กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. (2540). นิทานชาดก (พระเจ้า 500 ชาดก) (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี. (2541). นิบาตชาดก เล่ม 1, 2, 3. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2537). การพัฒนาที่ยั่งยืน. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2538). ธรรมะและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระราชวรมนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2541). รวมปาฐกถาธรรม ชุดพระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2536). 100 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย 2436-2536. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ระวี ภาวิไล. (กันยายน 2525). คุณภาพชีวิต. จดหมายข่าวสภาวะแวดล้อม, หน้า 19.